

definitions of the nominative units related to the sphere of art, on the example of the names of art movements and streams recorded in the Dictionary of the Ukrainian Language in 11 volumes (1970–1980). The investigation uses the descriptive method and the component analysis method as the best suited to this study. The techniques for the classification and systematization of lexical material are also involved. Special attention is paid to the enlightenment of the official policy in the sphere of culture and art, namely to the imposition of a single method of the artistic reflection of reality, the socialist realism, and to the organization of revelatory campaigns against artists. Literature and art under the party control implemented the ideological and aesthetic programmes, needed to ensure the dictatorship of the Communist party. The whole history of the development of Soviet art was marked by opposition to global achievements, total domination of socialist realism, destruction of dissent, complete ideologization of art and its subordination to the requirements of the political order.

It is proven that these processes are reflected in the dictionary interpretation of the semantics of the names of art movements and streams. Among the analyzed lexical items only the word "realism" is fixed in the dictionary having a positive appraisal meaning, while all the others with distinctly negative ones. A special role in giving negative connotations to the words belongs to the adjective of "formalistic", which is used in almost every dictionary entry of the studied concepts. This word performs the expressive function in that context that indicates its desemantization. The negative connotation of the lexemes was amplified by using illustrative material, chosen from various authoritative sources that demonstrated the features of the functioning of the words in the language. The use of ideological markers in the definitions and illustrative material as well as important for the Communist ideology citations indicates the ideologization and politicization of lexemes related to the sphere of art. It proves in addition that in the Soviet times the ideology influenced not only on the social and political nominative items, but also on other thematic groups of vocabulary.

Key words: ideology, art movements and streams, definition, illustrative material, negative connotation, lexicographical interpretation, ideological marker.

Надійшла до редакції 16.03.16

Прийнято до друку 14.04.16

УДК 81'42

КАЛЬКО Валентина Володимирівна,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри
українського мовознавства і прикладної
лінгвістики Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького
e-mail: mkalko@ukr.net

МЕТАФОРИЧНА ІНТЕГРАЦІЯ ДОМЕНІВ СВІЙСЬКА ТВАРИНА → ЛЮДИНА В УКРАЇНСЬКИХ ПРИСЛІВ'ЯХ

У статті здійснено аналіз метафоричної взаємодії «свійська тварина → людина» на матеріалі українських паремій у проекції на психокогнітивні структури етносвідомості. Встановлено, що в основу концептуалізації тваринного світу покладені найвіні уявлення людей про стереотипи поведінки тварин, а також аксіологічні маркери етносвідомості. Здатність до метафоричної номінації індивіда в паремійній картині світу виявляють усі без винятку назви свійських тварин: баран, віця, ягня, бик, віл, корова, кінь, лоша, коза, козел, свиня, осел, кіт, собака. У семантиці зооморфних метафор домінує пейоративна емоційно-оцінна ознака як один із найбільш потужних експресивних способів, спрямованих на пониження статусу адресата. Негативно-оцінна зооморфна номінація пов'язана передовсім із тими рисами характеру, поведінки, інтелекту, фізичних чи психологічних особливостей, соціального статусу людини, які уподібнюють її до тварини.

Ключові слова: мовна картина світу, паремія, метафора, прототип, символ, зоонім.

Постановка проблеми. Метафора – результат пізнавальної діяльності індивіда, вона занурена не лише в буденну мову, а й водночас змінює способи сприйняття й розуміння світу, виражаючи і формуючи нові поняття, маркуючи етапи розвитку осягнення довкілля загалом. Як один із ключових елементів категоризації й концептуалізації світу, мови, мислення й сприйняття, вона зликовує воедино мовні й мисленнєві структури, поєднуючи дійсність, свідомість, пізнання. Тому з'ясування особливостей функціонування метафори в пареміях дає змогу глибше пізнати як механізми освоєння світу загалом, так і їхні пріоритети в етносвідомості зокрема. Дослідження метафори як феномена мовної картини світу, що віддзеркалює національно-культурну специфіку інтерпретації довкілля, у структурі прислів'їв і приказок уможливує пояснення особливостей сприйняття навколишньої дійсності носіями української лінгвокультурної спільноти, сприяє виявленню й опису своєрідності світобачення, когнітивних процесів освоєння та пізнання довкілля.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливу роль у визначенні національно-культурної специфіки мови, яка «завжди втілює в собі своєрідність цілого народу ..., дух народу» [1, с. 349] відіграють лексеми на позначення представників тваринного світу, що, використовуючись як засоби експресивно-оцінної характеристики, у складі паремійних одиниць набувають статусу зооморфних метафор, вивчення яких уможливує встановлення особливостей концептуалізації й категоризації довкілля етносом, оскільки «ті знання про світ, що становлять підґрунтя тваринних метафор, мало співвідносні з науковими даними про реальну поведінку тварин» [2, с. 121]. Зооніми – одна з найдавніших систем, у якій відображено досвід практичного і культурно-міфологічного освоєння анімалістичного світу як однієї з досить значущих для людини частин довкілля. У лінгвоукраїністиці зоолексику в складі паремій і фразеологізмів досліджували І. О. Голубовська, В. І. Кононеко, О. П. Левченко, В. Д. Ужченко, О. О. Селіванова та ін. Зокрема, О. О. Селіванова визначає зооморфізм як один із ключових принципів метафоричної переінтерпретації, адже людина розглядає сценарії свого буття та дій за схожістю з існуванням інших живих істот, які оточують її, чий образи є архетипами колективного позасвідомого, стереотипами та символами культури народу [3, с. 42–43]. О. П. Левченко обґрунтувала механізми фразеотворення, засновані на метафорі та метонімії, реконструювала низку базових фразеологічних концептів, визначивши засадничу роль зоосимволів у творенні фразеологічної одиниці. На думку дослідниці, у системі фразеологічних символів важливе місце посідає принцип зооцентризму, оскільки, по-перше, у фразеологічних системах людину описано зооморфно, тобто використано терміни відповідних «зооконцептів», по-друге, у центрі світу людини перебуває тварина, життєдіяльність якої в трансформованому вигляді стала основою для створення «еталонної шкали» [4, с. 207]. Як зауважує О. А. Крижко, підґрунтя фольклорної символізації зоосемізмів становить протиставлення добра і зла через порівняння людини і тварини, а саме способу життя людини, її дій, вчинків, рис характеру, зовнішності, стосунків з іншими людьми тощо та їхня символізація в образах і концептах тваринного світу [5, с. 65]. Виявленню феномена перекатегоризації зоосемізмів у зіставному аспекті присвячено дослідження Г. Л. Кривенко, яка, застосувавши лінгвокогнітивний підхід, здійснила комплексне порівняння зоолексики та фразеології з анімалістичним компонентом української та англійської мов, визначила типові лінгвокогнітивні моделі взаємодії концептосфер ЛЮДИНА і ТВАРИНА, скласифікувала типологічні ознаки для порівняння людини і тварини [6].

Проте, попри значну кількість ґрунтовних наукових праць, аналіз метафоричних процесів у структурі паремійних одиниць української мови з урахуванням досягнень когнітивної лінгвістики, що уможливує проєкцію метафоричних процесів на операції мислення та інші смислопороджувальні механізми, не був предметом спеціальних досліджень. З огляду на це, актуальність нашої статті зумовлена потребою пояснення когнітивного підґрунтя зооморфної метафори як продуктивного механізму творення

образного значення українських прислів'їв та приказок, оскільки «наше мислення, щоденний досвід і поведінка значною мірою зумовлені метафорою» [7, с. 387], тому, вивчаючи метафору, ми пізнаємо загальні закономірності людської свідомості, особливості освоєння довкілля.

Метою статті є комплексний аналіз метафоричної інтеграції «свійська тварина → людина» на матеріалі українських паремій у проекції на психокогнітивні структури етносвідомості.

Виклад основного матеріалу. Метафору, слідом за О. О. Селівановою, розуміємо як «найпродуктивніший креативний засіб збагачення мови, вияв мовної економії, семіотичну закономірність, що виявляється у використанні знаків однієї концептуальної сфери на позначення іншої» [8, с. 388]. За Дж. Лакоффом та М. Джонсоном, метафора пов'язує дві понятійні зони, одна з яких чітко структурована й добре відома учасникам комунікації – це сфера-джерело (донорська зона), а інша – сфера-мішень (реципієнтна зона), яка вимагає категоризації, пояснення, концептуалізації [9]. У процесі метафоризації донорська зона слугує для опису нового, відносно невідомого фрагмента дійсності. Традиції перенесення інформації з однієї сфери на іншу пов'язані з культурою (міфологічною, релігійною, політичною, соціальною, історичною терміносистемами) народу. На особливості процесу метафоризації впливає етнічна природа свідомості та культура етносу, оскільки мотиваційною ознакою метафор є національно-культурна мовна своєрідність [9, с. 124]. Культура визначає власне взаємодією реципієнтних зон із донорськими та те, з якої сфери діяльності буде запозичено вихідний концепт, сцену чи сценарій, використовуваний для вербалізації певного смислу.

Вважаємо, що метафора в паремійних одиницях відображає насамперед типові ситуації, усталені в українській етносвідомості, сформовані на основі життєвого досвіду, оскільки їхнім підґрунтям є образна мотивованість, зрозуміла всім членам мовної спільноти. Як когнітивний інструмент метафора уможливує встановлення мотиваційної ознаки, яка відображає найрелевантніші характеристики позначуваного, об'єктивовані у свідомості мовців, що і є підставою для створення образного, переносного значення прислів'їв. Опис інтеграції «тварина → людина» дає змогу встановити не лише метафоричні проекції й асоціації, пов'язані з ототожненням людини з конкретною твариною за певними параметрами, а й усі наявні в національній свідомості уявлення про представників фауни. Метафоричність паремій віддзеркалює одну з істотних ознак пізнання явищ дійсності за способом установаження асоціативних зв'язків між ними і їхньою репрезентацією в когнітивній діяльності індивіда зокрема та народу загалом. Переносне значення прислів'їв виникає внаслідок перегруповання ознак у семантиці зооніма таким чином, що домінантними стають другорядні властивості за умови віддаленої асоціативної подібності порівнюваних предметів. Дослідники метафори (Н. Д. Арутюнова, О. М. Вольф, В. М. Телія, О. О. Селіванова та ін.) вважають її особливостями емоційність, оцінність, образність, можливість слова виразити певний зміст за допомогою цілісного уявлення, що, з одного боку, характеризує позначуване, а з іншого, – передає його оцінку. О. М. Вольф наголошує на оцінній функції зооморфних метафор, зауважуючи, що «чіткі й постійні оцінні конотації несуть метафори типу «тварина – людина». Мета цих метафор – приписати людині деякі ознаки, які майже завжди мають оцінний смисл, оскільки перенесення на людину ознак тварин передбачає оцінні конотації. Самі ж назви тварин оцінки не містять» [10, с. 59]. В. М. Телія, визначаючи зооніми як одиниці, у яких культурно значуща інформація виражена в конотативному аспекті значення, слушно зауважує, що «кожна зоолексема має потенційну конотацію, тобто у свідомості носіїв мови її супроводжують емоційно-естетичні асоціації» [11, с. 76]. Конотація зоонімів становить підґрунтя метафоричної інтеграції «тварина → людина», основою якої є об'єктивні чи суб'єктивні характеристики тварин, приписані їм фантазією і творчим мисленням народу. Дійсно, зооморфні метафори, наділяючи людину відповідними ознаками, у більшості випадків задіюють

модусний компонент, приписуючи індивіду етичні, психологічні чи соціальні властивості, характеристики поведінки тощо. Варто відзначити особливості метафор такого типу, на які вказує Н. Д. Арутюнова: «Із метафоричного імені можуть бути вилучені ті ознаки, що сумісні з денотатом. Так, якщо людину назвуть лисицею, то з цього не випливає, що в неї є хвіст. Із цього лише слідує, що вона вміє замести за собою сліди, хоча і не використовує для цього хвіст» [12, с. 160].

В. М. Мокієнко зауважує, що «людина, відірвавшись від тваринного світу, добре усвідомила свою незаперечну перевагу над ним. ... Варто, однак, якомусь представникові роду людського віддатися одному з пороків, як людське суспільство тут же з осудом повертає йому звання тварини. Причому найобразливіші характеристики люди обирають із назв домашніх тварин, які покірно й віддано служили людині тисячоліття. Напевно, найістотніші недоліки найкраще пізнаються тоді, коли з живою істотою – байдуже, твариною або людиною, – живеш і працюєш пліч-о-пліч» [13, с. 93]. Так, переносне значення великої кількості українських паремій сформоване на ґрунті порівняння людини з домашніми тваринами. Гіперонім *скотина* «четвероногі свійські сільськогосподарські тварини» має переносне значення, позначаючи грубу, жорстоку, підлу людину [14: IX, с. 307], у паремійній картині світу не виявляє образної активності, вживаючись у незначній кількості одиниць із пейоративним забарвленням, напр.: *Не будь тією скотиною, що догори щетиною; Не будь тією людиною, що догори щетиною* [П-89, с. 149]. У прислів'ї *Рогата скотина вдається, то всіх коле* [П-89, с. 149] метафорична семантика іменника *скотина* посилена означенням *рогата*, унаслідок чого прислів'я набуває переносної семантики, позначаючи лиху людину, яка кривдить інших. Здатність до метафоричної номінації індивіда в паремійній картині світу виявляють усі без винятку назви свійських тварин: *баран, вівця, ягня, бик, вів, корова, кінь, коза, козел, свиня, осел, кіт, собака*.

У традиційній українській міфології *баран* – символ чоловічого начала, творчої енергії, родючості, оновлення, багатства, достоїнності [15, с. 516], можливо, саме ці позитивні ознаки зумовили відсутність негативної оцінки в пареміях, на відміну від фразеологізмів, де баран позначає нетямущу, нерозумну людину, пор.: *дурний як баран; як баран в аптеці; мов баран на нові ворота, як стадо баранів*. У структурі паремійних одиниць високу продуктивність виявляє протиставлення *вовк* – *баран, вівця* як уособлення агресора і жертви, сильного і слабкого, пор.: *Баране, не мути воду вовкові* [П-89, с. 150]. Ця опозиція позначає передовсім протилежність, по-перше, між наївними, простакуватими людьми та сильними й жорстокими: *Не будь бараном, то й вовк не з'їсть; Не робися бараном, бо вовк з'їсть* [П-89, с. 150]; *Хто стане вівцею, того вовк з'їсть; Зробися овечкою, а вовки будуть* [П-89, с. 151], по-друге, між зовнішньою та внутрішньою сутністю індивіда: *Добрій баранчик, та по-вовчому вис* [П-89, с. 150]. В. М. Топоров зауважує, що в різних міфопоетичних системах символічне значення вівці відзначається стійкістю та єдністю символічного значення – боязкість, сором'язливість, покірність, безвинність, пасивність, терплячість, простота, податливість, м'якість, ніжність, любов, подекуди набуваючи негативних відтінків – безініціативність, наслідування, глупота, блукання [16, с. 237–238]. В українській паремійній картині світу *вівця* (рідше – *ягня*) насамперед метафорично позначають нерозумну людину, напр.: *Буває і від гарного отця родиться дурна вівця; Вдача овеча – по ягнячи й мекече; Він овечу натуру має* [П-89, с. 150]; *Дурна вівця і перед вовком висповідасться* [П-89, с. 151]. Відзначимо, що прислів'я *За єднов вівцев ціле стадо біжить; Одна паршива вівця всю череду заразить; Паршива вівця усе стадо спаскудить; Одна вівця паршивая усе стадо запоганить; Паршиве ягня цілу череду запаскудить* [П-89, с. 151] асоціативно передають значення «дурний своєю поведінкою, вчинками погано впливає на колектив». Метафоризація символів *баран і вівця* (зрідка – *ягня*) в українських пареміях зумовлена теріоморфністю їхніх образів, яку можна визначити як набір опозицій: чоловічий – жіночий: *Куди баран, туди й вівця* [П-89, с. 150]; батьки – діти: *Доти ягнята скачуть,*

поки матір бачать [П-89, с. 151]; покірний – норавливий: *Ходить як овечка, а буцькає, як баран* [П-89, с. 151].

Як зауважує В. М. Войтович, «бик у нашому фольклорі – символ творіння, парубок, віл – чоловік» [15, с. 517]. Підтвердженням цього є паремійні одиниці *До чого бик навик, того і волом схоче; До чого бик навик, то й волом рик* [П-89, с. 152], які передають значення «до чого людина звикла замолоду, того хоче і в старшому віці» та *Заправляй молодого бика до плуга, бо старого не заправиш* [П-89, с. 152] – «дитину потрібно привчати до праці замолоду».

Один із найважливіших фрагментів суперконцепту ЛЮДИНА – концептосфера мовної діяльності, яка, на думку О. О. Селіванової, «є результатом традиційної для етносу образно-метафоричної аналогізації зі сферами трудових, побутових дій, усвідомлення зв'язку за суміжністю соматизмів (патронімічного рівня суперконцепту ЛЮДИНА) з мовленням, аксіологічно-емотивної і чуттєвої синестезії різних сценаріїв етносвідомості» [3, с. 128]. З огляду на зазначене вище знаки концепту «тварина»: *вівця, бик, віл, корова* – унаслідок метафоризації набувають здатності позначати людей за особливостями їхньої вербальної поведінки: *Вдача овеча – по-овечи й мекече* [П-89, с. 150]; *У бика довгий язик, та говорити не годен; Великий рот у вола, а говорити не може; У вола язик довгий, та говорити не вміє* [П-89, с. 153]; *У корови язик довгий, та говорити не може; Довгий у корови язик, та говорити не може* [П-89, с. 157–158]. Прислів'я *Корова, що багато рикає, молока не дає; Котра корова багато реве, то та молока мало дає* [П-89, с. 157] відображають аналогізацію сценаріїв концептів ТВАРИНА і ЛЮДИНА за схожістю поведінки корови та індивіда і метафорично передають інформацію «хто багато говорить, той мало робить».

Водночас зооніми *бик, віл, корова* в українській паремійній картині світу асоціативно позначають взаємини чоловіка і дружини, напр.: *Най той бик здохне, що його корова б'є* [П-89, с. 152]; *Біда тому воліві, якого корови підганяють* [П-89, с. 153]; *Біда тому дворові, де наказує корова воліві* [П-89, с. 156]. Така метафорична інтеграція пов'язана з тим, що для українців бик – «символ мужності, хоробрості» [15, с. 516], і тому уособлює чоловіка, а корова – «джерело добробуту та багатства... у фольклорі асоціюється з жінкою» [15, с. 528]. Підтвердженням цього є паремія, у якій зіставлено сценарії поведінки тварин та членів подружжя: *Горе тобі, воле, коли тебе корова рогом коле, горе тобі, чоловіче, коли жінка дулі тиче* [П-89, с. 153]. Можемо стверджувати, що такі прислів'я висміюють недолугих, безхарактерних чоловіків, якими керують жінки. Отже, за традиційними уявленнями головою української сім'ї є чоловік. Натомість у прислів'ях *Бика голова не боліла, як корова теля родила* [П-89, с. 152]; *Чий бики, аби мої телята; Чий бугайчик був, аби тільки телятко було наше* [П-89, с. 153]; *У вола голова не боліла, коли корова теля родила* [П-89, с. 154] зоометафори *бик, віл, корова, теля* символізують батька, матір, дитину і відповідно передають ставлення батьків до дітей. Це дає підстави встановити, що в наївній свідомості українців укорінено уявлення, що батько, на відміну від матері, яка народжує дитину, не так любить і дорожить нею.

Поряд із цим *корова* в паремійних одиницях образно позначає матір, материнську любов, пор.: *Кожна корова своє теля лиже* [П-89, с. 156]; *Лиха та корова, що своє теля бодє* [П-89, с. 157]. Водночас прислів'я *Лиса корова лисе теля приведе; Од бодливої корови і телята бодять* [П-89, с. 157]; *Яка корова, таке й теля* [П-89, с. 159] метафорично передають значення «діти успадковують материнську вдачу».

Зооніми *віл, кінь, свиня* в українських прислів'ях використовуються для метафоричної номінації осіб, різних за соціальним статусом: *Знайся віл з волом, а кінь з конем* [П-89, с. 156]; *Чешися кінь з конем, а віл з волом; Знайся кінь з конем, віл з волом, а свиня в тин, коли нема з ким; Чешися кінь з конем, віл з волом, а свиня об вугол* [П-89, с. 160]; *Кінь воліві не товариш* [П-89, с. 161]. Фактично в цих мовних знаках метафорично передано пораду триматися свого соціального класу в товаристві, одруженні тощо. Підтвердженням нашої думки може бути прислів'я *Знайся кінь з конем,*

віл з волом, свиня з свинею, рівня з рівнею [П-89, с. 160], остання частина якого містить пряму пропозиційну інформацію.

Метафоризація *свині*, за даними українських прислів'їв і приказок, ґрунтується на ознаках, пов'язаних з негативними рисами людини. Як зауважує М. М. Пазяк, багато прислів'їв з опорним словом *свиня* має переносне значення: звички тварини (рити землю, лізти в город, купатися в болоті, вперто лізти кудись) закріпилися і в характеристиці людини, її поведінки, норм життя, моралі [П-89, с. 428]. Так, прислів'я *Із свині чоловік нігди не буде, але з чоловіка свиня ся може стати* [П-89, с. 172], ґрунтуючись на протиставленні, відображає можливість набуття людиною поганих моральних чеснот. У пареміях зоонім *свиня* насамперед позначає непорядну, нечемну, невдячну людину – негідника, пор.: *Великої кошари свиня* [П-89, с. 171]; *Не всі свині ходять на чотирьох ногах* [П-89, с. 173]; *Свиня свинею; Свиня свинею і пропаде* [П-89, с. 175]; *Язиком ось я! А на ділі свиня* [П-89, с. 176]. Паремійні одиниці *Всюди свині єднака честь; Всюди свині честь однакова; Свині на городі одна честь – поліно* [П-89, с. 171]; *Яка на свині шерсть, така і її честь* [П-89, с. 176] відображають зневажливе, презирливе ставлення українців до таких людей. У частині паремійних одиниць української мови підґрунтям метафоризації образу свині є атрибут «брудний», використовуваний для позначення неакуратних людей, які не дотримуються чистоти, можуть забруднити, звести нанівець найкраще. У таких мовних знаках асоціації виникають унаслідок убудованості сценаріїв споживання їжі, напр.: *Свиня не з'їсть, не покачавши; Свиня не з'їсть, поки не збаврає; Свиня перше не з'їсть, поки не поваляє* [П-89, с. 175]. Проаналізувавши фактичний матеріал, можемо виокремити основні, приписувані свині ознаки, унаслідок яких відбувається метафоричне перенесення на позначення людини:

неохайність: *Запровадь свиню до чистої кучі, а вона все до гною лізе* [П-89, с. 172]; *Свиню святити, а вона в грязюку лізе; Свиню чеши і мий, а вона знов у болото лізе; Свиня хоч і скупається, то й знов у болоті валяється; У свині своя звичка: як не в реп'яхах та просі, то в болоті; Свиня і в піску грязюку знайде* [П-89, с. 175];

пихатість: *Загордилася свиня, що об повіт пліт чухалася; Гордилася свиня, що об панський тин чухалася* [П-89, с. 172];

ненаситність: *Зарікалася свиня їсти: біжить, коли троє лежить, вона всі троє і з'їла* [П-89, с. 172]; *Свиня полудня не знає* [П-89, с. 175];

нахабство: *Пустити свиню за стіл, вона й ноги на стіл; Пустити свиню трохи за стіл, а вона лізе на стіл; Свині тільки рило просунути, а там і вся пролізе* [П-89, с. 174];

впертість: *Свиня кричить, а в пліт лізе* [П-89, с. 175];

неввічливість: *Свиня рилом волокля і «добрий день» не рекла* [П-89, с. 175];

влізливість: *Свинячим тиском та в тиєничне тісто; З свинячим рилом та в тиєничне борошно* [П-89, с. 172];

нетямуцність: *Суп свині перець, а вона гадає, що горох* [П-89, с. 171].

У паремійній картині світу метафоричний образ свині протиставлений коневі, пор.: *Куди свині до коня; Не доросла свиня до коня; Похожжа свиня на коня, тільки шерсть не така* [П-89, с. 173]; *Свиня не до коня, бо шерсть не одна* [П-89, с. 175]; *Що кінь, то не свиня: шерсть не така і нога тонка* [П-89, с. 176]. Імовірно, у таких прислів'ях порівняно двох неоднакових людей, які різні як за моральними, так і за фізичними ознаками. Можемо стверджувати, що кінь на противагу свині символізує інтелект, мудрість, розум, кмітливість, благородство, красу. Підтвердженням нашої думки, можуть бути паремії, друга частина яких умотивовує різницю між цими двома тваринами: *Не рівна свиня до коня: ростом маленька, голова вузенька і шерсть не така; Прийшла свиня до коня та й сказала: «Ось-бо я румак!» А кінь відказує: «І ноженьки тоненькі, і ушенька клапонькі, і шерсть не така, і сама, як свиня!»* [П-89, с. 173].

За народними уявленнями, *кіт* – істота небезпечна, що стоїть на межі двох світів – реального і потойбічного: на неї обертаються відьми, її поява віщує нещастя чи невдачу. Кіт створений Богом, однак усе-таки «нечистий», бо колись з'їв чорта [15, с. 527].

У паремійній картині світу українців котові приписано насамперед такі ознаки, унаслідок яких він взаємодіє із суперконцептом ЛЮДИНА, як: ледарство: – *Від чого кіт гладок? – Поїв та й набок!* [П-89, с. 183]; *Кіт їв би рибку, а в воду не хоче; Хотів би кіт рибки їсти, але не хочеться йому до води лізти* [П-89, с. 184]; жадібність: *Вхотів кіт сало та й кричить «мало!»; Зліз кіт на сало та й кричить «мало!»* [П-89, с. 183]; *Кіт по сало і на порожні банти скаче* [П-89, с. 185]; нещирість: *Кіт леститься, а дряпає; Не грай з котом, бо ті подряпає* [П-89, с. 185]; підлесливість: *Кіт мис і підошви* [П-89, с. 185]; гордість: *Чим більше kota гладши, тим вище він хвост підійма; Чим більше кицьку гладши, тим вище вона горб підійма* [П-89, с. 186]. Частина прислів'їв ґрунтується на протиставленні *кіт – миша*, пор.: *Кітці іграшки, а мишиці слізки; Котові іграшки, а миши смерть; Котяча забавка – мишам задавка; Котові жартушки, а мишиці смертушки* [П-89, с. 185] і образно виражає значення «те, що для одного розвага, іншому завдає страждань і неприємностей». Можемо припустити, що зоолексема *кіт* набуває негативної конотації – оцінки несхвалення в народній моралі випадків, коли сильні завдають образ, неприємностей, лиха слабшим за себе. Натомість висловлення *Кіт за пліт, а миші в танець; Кіт з хати – миші на стіл; Як kota нема дома, то миші гуляють; Пішов кіт спати, а миші в танець* [П-89, с. 184] метафорично передають значення «якщо старших немає дома, менші почуваються вільно, бешкетують». Прислів'я *Не все коту масниця; Минулася котові масниця; Не все котові масниця – прийде середа й п'ятниця; Не все котові масляниця, треба й піст знати* [П-89, с. 184] застерігають людину: не завжди живеться приємно, безтурботно, на зміну радощам і розвагам приходять ускладнення, і, ймовірно, віддзеркалюють ставлення українців до труднощів.

Паремії з опорним словом *собака* належать до найрозгалуженіших в українській мові і, як зауважує М. М. Пазяк, нараховують понад 200 одиниць, що свідчить про глибокий слід, який залишила ця тварина в народній свідомості [П-89, с.28]. У більшості прислів'їв подано різні поради щодо поводження із собакою, схарактеризовано її звички, тобто відображено істинні, досвідні знання українців про тварину. Лише незначна частина висловлень мають переносні значення, дотичні до людини і життєвих ситуацій. Хоча, за даними міфології, собака – символ мудрості, вірності, непідкупності [15, с. 532], в українській паремійній картині світу фактично не зафіксовано висловлень, у яких би метафорична взаємодія «собака → людина» ґрунтувалася на позитивній аксіологічній маркованості. Незважаючи на те, що собака – вірний помічник, супутник, охоронець, жоден українець не назве віддану, вірну людину її іменем. Як засвідчує досліджуваний матеріал, серед назв свійських тварин одна з найневажливіших оцінок сконцентрована на образі собаки. Імовірно, це можна пояснити тим, що українська народна культура пов'язує з ним негативні риси, адже він одночасно корелює з образом людини на межі бінарних опозицій свій/чужий, чистий/нечистий, хижий/свійський. Вовк і первісно собака належали до ворожого людині світу й складали для неї небезпеку, оскільки жили в лісі, що традиційно сприймався як «чужий простір, населений різними демонами, унаслідок чого вони також осмислювалися як демонологічні персонажі» [17, с. 78]. Також в уявленнях українців собака був пов'язаний зі світом тіней, йому приписували містичну здатність приносити смерть і відчувати нечисту силу. В індоєвропейській символіці собака – символ смерті, хтонічних (уособлюють дику природну міць землі, підземне царство) і селенарних (істота з надприродними можливостями, пов'язана з місяцем) божеств та уособлення тріади «земля – вода – повітря» [18, с. 109]. Саме цими давніми архетипними уявленнями можемо пояснити непродуктивність позитивної аксіологічної маркованості зооніма *собака* в досліджуваному матеріалі. Експліцитним символом паремійної метафори «собака → людина» для висловлення позитивної оцінки індивіда є цілісний конотативний ореол, сформований на основі диференційних сем «спритний, досвідчений, непідкупний», пор.: *Бита собака не боїться палиці* [П-89, с. 187]; *Вивченого пса нічим не підкутиш* [П-89, с. 188]; *Старий пес даремно не бреше* [П-89, с. 196].

Значна частина паремійних одиниць із компонентами *собака, пес* слугує для характеристики широкого спектра притаманних людині негативних рис характеру: заздрощів, жадібності, ненаситності: *Лежить собака на стерні – сама не буде їсти і другому не дасть; Сидить пес на паїні: сам не їсть і другому не дає; Собака сіна не їсть і коневі не дає* [П-89, с. 191]; *Не тяжко псові в зуби дати, але з зубів видерти* [П-89, с. 193]; *Пес доти не буде ситий, доки миску не вилиже* [П-89, с. 194]. Натомість сита і вдоволена життям людина порівняна з наїженим собакою, який розважається, веселиться, відчуває задоволення від свого існування: *Ситий собака не нудьгує* [П-89, с. 195]. Водночас українські прислів'я відображають негативне ставлення до доброго, безтурботного життя, адже воно може мати негативні наслідки, напр.: *З жиру собака біситься; Собака з жиру казиться* [П-89, с. 190]; *Розжиріла собака кусає й хазяїна* [П-89, с. 195].

Поряд із цим метафорична симіляція «собака → людина» здійснюється на ґрунті цілісного уподібнення сценаріїв поведінки. Виявляючи злість, собака може напасти, вкусити і навіть загризти жертву; імовірно, ці особливості тварини й стали основою для характеристики злої, агресивної, жорстокої, бездушної людини, пор: *І малий псюк глибоко вкусить* [П-89, с. 190]; *Скажений пес і хазяїна кусає; Скажений пес і на свого господаря кидається; Скаженому псові уступайся з дороги* [П-89, с. 195]. Відзначимо, що і людина, і собака виявляють агресивність у відповідь на зовнішні подразники, тому частина паремій містить пораду: «якщо не будеш кого-небудь чіпати, то не зазнаєш лиха»: *Не дражни пса, не вкусить тя; Не клади псові пальців у зуби, бо вкусить; Не дралуй собаку, то й не вкусить; Не тягни пса за хвіст, бо вкусить* [П-89, с. 192]. Такі прислів'я певною мірою виправдовують агресивність людини як захисну реакцію на стимули оточення. Подекуди образ собаки використаний для характеристики родинних зв'язків: *Свій пес найгірше кусає; Свій пес найскоріше укусять* [П-89, с. 195]; *Чужі собаки – байдуже: одіб'юся, а свої зайдять* [П-89, с. 197]. У таких паремійних знаках собака символізує сварливого, злого, незадоволеного життям члена сім'ї, який завдає шкоди іншим, оскільки свій може найтяжче скривдити свого. Прислів'я *Свекруха на печі, що собака на цепену* [П-90, с. 156] образно позначає стосунки між свекрухою і невісткою, порівнюючи характер свекрухи із норовом злого, кусючого собаки. У такому разі собака символізує сварливе, грубе, нешанобливе ставлення членів родини один до одного. Водночас прислів'я *Де пси кусаються, нехай чужі не мішаються; Де пси свої гризуться, там чужий не мішайся; Своя собака лайся, чужа не мішайся* [П-89, с. 188]; *Свої собаки покусуються та й перестануть; Свої собаки погризуться і полижуться* [П-89, с. 195] мають значення «сварка між ріднею непостійна, після неї настає злагода» та дають етичну пораду постороннім не втручатися в суперечку між близькими людьми.

Метафоричне переосмислення голосової поведінки собаки спроектоване на мовленнєву характеристику людини. З одного боку, гавкання собаки співвідносне з агресивністю, а з іншого – це реакція на зовнішній подразник, попередження про небезпеку, хоча в багатьох випадках собака гавкає без причини, просто реагуючи на перехожих. Вважаємо, що саме ці факти слугують мотиваційною основою метафоричної аналогізації гавкання собаки з мовленнєвою поведінкою людини. В українській паремійній картині світу собаче гарчання асоційоване з наклепом, балаканиною, брехнею, плітками, напр.: *Вільно собаці і на владу брехати; Собаці можна і на Бога брехати; Вільно собаці і на місяць брехати* [П-89, с. 188]; *Пес бреше на місяць, а місяць світить; Собаки брешуть, а сонце світить; Пса брехливого далеко чути; Пес бреше, дощ чеше, а вітер далі несе; Собака гавкає, а вітер несе* [П-89, с. 193]; *Собаки не страшно, так дзвяки його страшно* [П-89, с. 195]. Відзначимо, що гавкання собаки в окремих мовних одиницях осмислене як відкритість, щирість у висловленні своїх думок людиною: *Бійся не того собаки, що голосно гавкає, а того, що спідтишка хапає* [П-89, с. 188]; *Котра собака багато бреше, мало кусає; Котрий пес бреше, то не вкусить* [П-89, с. 191]; *Не всі собаки кусаються, що лають* [П-89, с. 192]; *Не той пес кусає, що гавкає, а той, що мовчить; Не тот пес, що бреше, але тот, що вкусить* [П-89, с. 193].

Проаналізувавши прислів'я, до складу яких входить зоонім *собака*, можемо виокремити й інші символні ознаки, що слугують підґрунтям метафоричної взаємодії з людиною: улесливість: *Бійся не того собаки, що бреше, а того, що ластиться* [П-89, с. 188]; підступність: *Мовчазлива собака спідтишка кусає* [П-89, с. 191]; влізливість: *Позволь собаці лапу на стіл покласти, то він цілий втерebиться* [П-89, с. 194].

Метафорична симіляція інших назв домашніх тварин із суперконцептом ЛЮДИНА відбувається на ґрунті таких ознак:

працьовитість: *віл*, напр.: *Котрий віл тягне, того ще й б'ють; Як віл у ярмі, коли не випряжеш, то не випряжеться* [П-89, с. 155];

покірність: *теля*, пор.: *Ласкаве телятко дві матки ссе; Ласкаве теля дві корови ссе, а буйне – жодної* [П-89, с. 158];

дурість: *осел*, напр.: *Був би послом, якби не вдався ослом; Не все осли ходять на чотирьох ногах; Осел ослом; Осел ослом, хоч і золото на собі має; Осел хоч багато подорожував, та все додому ослом верта* [П-89, с. 171–177].

Висновки. Отже, для української паремійної картини світу порівняння людини з домашньою твариною як іншою живою істотою є природним і логічним процесом, що підтверджує продуктивна і частотна метафоризація. У семантиці зооморфних метафор домінує пейоративна емоційно-оцінна ознака як один із найбільш потужних експресивних способів, спрямованих на пониження статусу адресата. Негативно-оцінна зооморфна номінація пов'язана передовсім з тими рисами характеру, поведінки, інтелекту, фізичних чи психологічних особливостей, соціального статусу людини, які уподібнюють її до тварини. У структурі українських паремій назви домашніх тварин є мірилом багатьох людських чеснот: як фізичних, так і духовних, їхня метафоризація – результат багатовікового контактування індивіда зі світом фауни. Перспективу подальших досліджень убачаємо в описові метафоричної взаємодії образів хижих тварин і людини в українській паремійній картині світу.

Список використаної літератури

1. Гумбольдт фон В. Язык и философия культуры / В. фон Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1985. – 450 с.
2. Сандомирская И. И. Эмотивный компонент в значении глагола (на материале глаголов, обозначающих поведение) / И. И. Сандомирская // Человеческий фактор в языке. – М.: Наука, 1991. – С. 114–136.
3. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / О. О. Селіванова. – К. – Черкаси: Брама, 2004. – 275 с.
4. Левченко О. П. Принцип зооцентризму у фразеотворенні // Проблеми зіставної семантики: Зб. наук. статей. – К.: КДЛУ, 2001. – Вип. 5. – С. 206–209.
5. Крижко О. А. Етнічні символи та стереотипи в українській зоонімній терміносистемі / О. А. Крижко // Актуальні проблеми слов'янської філології: міжвузів. збірн. наук. статей. – К.: Аспект-Поліграф, 2006. – Вип. 11. – С. 62–69.
6. Кривенко Г. Л. Зоосемізи як засіб відображення зооморфної картини світу в англійській та українській мовах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» / Г. Л. Кривенко. – К., 2006. – 20 с.
7. Лакофф Дж. Метафори, котрими ми живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 387–415.
8. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2010. – 844 с.
9. Lakoff G. Metaphors We Live By / G. Lakoff, M. Jonson. – Chicago: CUP, 1980. – 242 p.
10. Вольф Е. М. Метафора и оценка / Е. М. Вольф // Метафора в языке и тексте / отв. ред. В. Н. Телия. – М.: Наука, 1988. – С. 52–65.
11. Телия В. Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке / В. Н. Телия. – М.: Наука, 1981. – 269 с.
12. Арутюнова Н. Д. Языковая метафора (синтаксис и лексика) / Н. Д. Арутюнова // Лингвистика и поэтика. – М.: Наука, 1979. – С. 147–173.
13. Мокиєнко В. М. В глибоць поговорки / В. М. Мокиєнко. – К.: Радянська школа, 1989. – 221 с.
14. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970–1980.
15. Войтович В. М. Українська міфологія / В. М. Войтович. – К.: Либідь, 2005. – 664 с.

16. Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2 т. – М. : Российская энциклопедия, 1997. – Т. 1. А – К. – 617 с.
17. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування / Г. О. Булашев. – К. : Довіра, 1992. – 414 с.
18. Маковский М. М. Язык-миф-культура : Символы жизни и жизнь символов / М. М. Маковский. – М. : Б. и., 1996. – 330 с.

Список використаних джерел

П-89 – Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / [упоряд. М. М. Пазяк]. – К. : Наукова думка, 1989. – 480 с.

П-90 – Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру / [упоряд. М. М. Пазяк]. – К. : Наукова думка, 1990. – 528 с.

References

1. Humboldt, von V. (1985) *Language and Philosophy of Culture*. Moscow: Progress (in Russ.)
2. Sandomirskaya, I. I. (1991) *Emotive component within the meaning of the verb (verbs in the material, indicating the behavior)*. In *Human factor in language*. Moscow: Science. 114–136. (in Russ.)
3. Selivanova, O. O. (2004) *Essays on Ukrainian phraseology (psychocognitive and ethnocultural aspects)*. Kyiv – Cherkasy: Gate (in Ukr.)
4. Levchenko, O. P. (2001) The principle of zoocentrism in phraseology. *Problemy zistavnoyi semantyky (Problems comparable semantics) 5*, 206 – 209. (in Ukr.)
5. Kryzhko, A. A. (2006) Ethnic symbols and stereotypes in Ukrainian zoonim terminology. *Aktualni problemy slovyanskoyi filologii. (Actual problems of Slavic Studies. 11)*, 62–69. (in Ukr.)
6. Krivenko, G. L. (2006) *Zoosemizm as a means of displaying zoomorphic picture of the world in English and Ukrainian: Theses of Candidate of Philology*. 10.02.17 «Comparative-historical and typological linguistics». Kyiv (in Ukr.)
7. Lakoff, G. & Johnson, M. (1990) *Metaphors We Live By*. In *Theory metaphors*. Moscow: Progress. 387–415. (in Russ.)
8. Selivanova, A. A. (2010) *Linguistic Encyclopedia*. Poltava: Environment-K (in Ukr.)
9. Lakoff, G. & Johnson, M. (1980) *Metaphors We Live By*. Chicago: CUP
10. Volf, E. M. (1988) *Metaphor and evaluation*. In *Metaphor in language and text*. Ed. V. N. Telia. Moscow: Science. 52–65. (in Russ.)
11. Telia, V. N. (1981) *Types of linguistic meanings. Associated meaning of the word in the language*. Moscow: Science (in Russ.)
12. Arutyunova, N. D. (1979) *Language metaphor (syntax and vocabulary)*. In *Linguistics and Poetics*. Moscow: Science. 147–173. (in Russ.)
13. Mokienko, V. M. (1989) *In the depths of sayings*. Kyiv: Soviet School (in Ukr.)
14. *Ukrainian dictionary (1970-1980)*, 11 vols. / AS USSR. Institute of Linguistics; Ed. I. K. Bilodid. Kyiv: Scientific Thought (in Ukr.)
15. Voytovych, V. M. (2005) *Ukrainian mythology*. K: Lybid. (in Ukr.)
16. *Myths of the peoples of the world*. Encyclopedia (1997) Moscow: Russian Encyclopedia. T. 1. А–К. (in Russ.)
17. Bulashev, G. O. (1992) *The Ukrainian people in their legends, religious views and beliefs. Cosmogonic Ukrainian people's views and beliefs*. Kyiv: Trust (in Ukr.)
18. Makovsky, M. M. (1996) *Language-myth-culture: Symbol of life and the life symbols*. Moscow: No publishing (in Russ.)

KALKO Valentyna Volodymyrivna,

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of Ukrainian linguistics and applied linguistics
Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University
e-mail: mkalko@ukr.net

METAPHORICAL INTEGRATION PET → HUMAN IN UKRAINIAN PROVERBS

Abstract. Introduction. *Zoonym s form a most ancient lingual system to reflect the experience in the practical and cultural-mythological investigation of fauna as one of the meaningful part of human surroundings so that analyzing their representation in proverbs in the cognitive aspect as well as nominating phenomena in the mental processing reveals perspectives for spotting new cases in the national ethnic conscience.*

Purpose. *The purpose of the article is to analyze in the complex the metaphor domestic animals names in regard of the ethnical cognitive psyche structures.*

Results. *It has defined, that the basis of conceptualization of Wildlife is formed by naive ideas of people about animal behavior stereotypes, and also by axiological ethnoconsciousness. We believe that a metaphor proverb units primarily reflects the typical situation established in the Ukrainian consciousness, formed on the basis of experience, as their foundation is shaped motivation clear to all members of the linguistic community. The symbolism of fauna names becomes the key factor to the*

determination of the metaphoric meaning of a number of proverb units. National-cultural elements of the semantics of a proverb may be expressed through images of reinterpretation, metaphorization, semantic shift of a fauna lexeme.

Originality. Words-images as key units of paremic complexes reflect the conception of the world inherent to a people, national coloring connected with humor, irony, sometimes grotesque. The same attributes are the most widely spread for its ideographic synonym *nec*, while the combinability of variable synonyms with specific attributive words may not coincide. The investigation of the combinability of variants of lexical and semantic field of fauna names makes possible the consideration of variability as a manifestation of contextual synonymy of certain syntactic constructions: words close by meaning are interchangeable and have equal meaning in some constructions and are not synonymous in others. In some constructions variation row is limited (sometimes it consists of two words), and in others is much broader.

Conclusion. Lexical and other language means convey specific for each ethnos psychological and behavioral archetypes, which in their entity reflect generalized features of the national "soul". As many researchers believe Ukrainian psychic structure is distinguished by its emotional and sensual character, sentimentality, lyricism. Basing on scientific sources one can state the "Ukrainian world" is more emotional in comparison with others. Proverbs the names of animals reflect the experience in investigating the surroundings by numerous generations through centuries, and enable to perceive the peculiarities in the national Ukrainian mentality, regarding the conceptual and lingual, as well as scientific and naïve world views, to explain the special ethnic part in the lingual interpretation of the world.

Key words: language picture of the world; proverb; metaphor; prototype; symbol; zoonym.

Надійшла до редакції 19.03.16

Прийнято до друку 14.04.16